

Қ. Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» Атты Шығармасындағы Кейбір Сөздердің Тарихи-Салыстырмалы Талдауы

Historical and Comparative Analysis of Some Words in the Work of Kurbanghali Khalidi Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi

Chingis BEGIMTAYEV¹

1. Dr. Arş. Gör., Kazakistan Millî Akademik Kütüphanesi, Nadir Kitaplar ve Elyazmaları Bölümü, begimtay@gmail.com

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.12627001

Geliş/Received: 14.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024

buranadergisi.com

Аннотация

1889 жылы Құрбанғали Халиди тарапынан жазыла бастаған бұл шығарма орта түрік тілінде жазылып, 1910 жылы аяқталған болатын. 1910 жылы кітап түрінде Қазандағы «Өрнек» баспасынан жарық көреді. Автор 10 бөлімнен тұратын осы еңбегінде араб, парсы, түрк, моңғол және қытай тілдерінде жазылған деректерді пайдалана отырып, осы халықтардың тарихын жазған. Құрбанғали Халиди өз еңбегінде орыс зерттеушілері В. Радлов, А. Вамбери және Х. Катанованың еңбектерін де пайдаланған. Сонымен қатар, Құрбанғали Халидидің ең үлкен ерекшеліктерінің бірі, бір тақырып туралы жазғанда қолындағы барлық деректерді пайдалана отырып, тақырыпты жан-жақты түсіндіруге тырысатындығында. Құрбанғали Халиди «Тауарих-и хамса-и шарқи» атты еңбегін жазғанда белгісіз көптеген жазба деректердің қатарында «Тибян-и Нафиқ», «Жиһан-нума», «Қаида-и Өзбекіһе», «Ғияс ул-Луғат», «Шежіре-и Түрки», «Тарих-и Табари», «Хайруллах» және «Билал Назимның Газават-ы Чин» атты жазба деректерінен де пайдаланған. Автор «Тауарих-и хамса-и шарқи» атты еңбегінде ғұндар, қараханидтер, Алтын Орда, Көк Орда, Ақ Орда, қазақ хандары, жоңғар шапқыншылығы, Қоқан хандығы және оның хандары, қазақ жүздері, қыпшақтар, қырғыздар, ноғайлар, башқұрттар, моңғол хандығы, Илхандар тарихынан және Осман империясы сұлтандарының шежірелерінен де баяндайды. Бұдан бөлек, автор өз еңбегінде Батыс Қытай және Шығыс Түркістан халқының қалыптасу кезеңі туралы да кең мәліметтер береді. Бұл бөлімде автор тарихи кезеңді қараханидтерден бастап, ретімен Сұлтан Сыбық Бұра хан, Алпарслан хан, Тоғлық Темір хан, Афақ Қожа және оның ұлдарының тарихын баяндайды. Автордың бұл еңбегі Орта Азия түрік тарихын зерттеушілер үшін теңдессіз үлгі болып табылады. Зерттеу жұмысы, аталмыш кітапта кездесетін кейбір көнерген сөздердің түп-төркінін, шығу тегін түсіндіру, қазіргі заманда қалай қолданылып жүргенін және қазақ тілінде олардың мағынасын салыстыру мақсатында жазылған.

Кілт сөздер: Құрбанғали Халиди, Тауарих-и хамса-и шарқи, этимология, пәтуа, жесір

Abstract

This work, which was started to be written by Kurbangali Halidi in 1889, was written in Common Turk language and completed in 1910. The work was printed in 1910 at the Ornek printing house in Kazan. The author wrote the history of Kazakh, Tatar, Mongolian, Turkish and Chinese peoples by using sources written in Arabic, Persian, Turkish, Mongolian and Chinese. This work consists of 10 chapters. Khalidi created this work based on the Chagatai written heritage, which intellectuals and scholars of the Turkic community sought to establish in accordance with the requirements of his time, using the "common Turkish language", Tatar, Uzbek, Uyghur, Kazakh, Kyrgyz, Kyrumchak languages, and using the scientific literature of Arabic and Persian languages, he used the terms as freely as possible. While writing this work, the author also benefited from the books of Russian researchers W. Radloff, A. Wambery and H. Katanov. In addition, one of Kurbangali Halidi's greatest characteristics is that, when writing about a subject, he tries to explain the subject by making use of all the sources at his disposal. While Kurbangali Halidi was writing his work called Tawarikh-i khamsa-i sharqi, he also benefited from such manuscripts as Tibyan-i Nafik, Cihan-nüma, Kaide-yi Özbekiyye, Gıyas'ul-Luğat, Şecere-i Türki, Tarih-i Taberi, Hayrullah, as well as many unknown manuscripts. In his work titled Tawarikh-i khamsa-i sharqi, the author deals with Huns, Karakhanids, Golden Horde, Kök Orda, Ak Orda, Kazakh khans, Djungar invasion, Kokand Khanate and its khans, Kazakh parts, Kipchaks, Kyrgyz, Noghais, Bashkirs, Mongolian Khanate, Ilkhans. It talks about the history and genealogies of the sultans of the Ottoman Empire. In addition, the author also provides extensive information about the formation period of the people of Western China and East Turkestan in his work. In this part, the author starts the history from the Karakhanids and talks about the history of Sultan Siddik Buğra Khan, Alparslan Khan, Tuğluk Timur Khan, Afak Hodja and his sons, respectively. This work by the author is a unique example for researchers of Central Asian Turkish history. The study was written to explain the meanings of the old terms in the mentioned book, how they are used today, and to compare their meanings in Kazakh and Turkish, if they exist in Turkish.

Keywords: Kurbangali Halidi, Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi, Ethymology, Fetwa, Esir

Кіріспе

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Бұл мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылған. Қазақ тілі үшін көнерген болып табылатын сөздердің орта ғасырдан жаңа заманға дейінгі мағыналары көрсетілген. Содан соң, қазақ тілінде қаншалықты қолданылатындығы, қандай мағыналарға ие екендігі, қандай тұрақты тіркестерде қолданылатындығы айтылады.

1. Талдау

1.1. ПӘТУА

Бұ фәтуа иле фи-л-хал шейхны йатқұрұп йетміш қамчы ұрұр (Halidi, 1910, b. 13). (Осы пәтуа бойынша бірден шейхты жатқызып, жетпіс қамшы дүре соғады).

1. Шариғат заңы бойынша бір мәселенің шешімін табу үшін қойылған сұраққа дін өкілінің көмегінсіз берілетін жауап, мәселенің шариғи шешімі.
2. Жасалған немесе жасалатын бір шаруаны бекіту, рұқсат.

Fetva almak:

1. Мүфтиден бір жағдайға байланысты шариғаттың өкімін сұрау.
2. Ауыспалы мағына. Бір нәрсені жасауда, оның рұқсат етілгеніне байланысты рұқсат (діни) алу.
3. Ислам құқығына байланысты қандай да бір мәселенің дін құқығы ережелеріне сәйкес шешімін баяндайтын, шейхуль ислам немесе мүфти тарапынан берілетін құжат (URL-1).
4. Қандай да бір оқиға, мәселе төңірегінде діни өкім шығара алатын кісінің өкім шығаруы және сол өкімге қатысты берілетін мәлімет (URL-2).
5. Жасырын келісім, келісім (ауызша).

Fetva emini:

Осман Империясында шейхуль исламдықта пәтуа істерімен айналысқан бөлімнің басшысы: Evvela ulema talimin meşrûiyetine dair bir hayli söz söylediler. Fetva emini Ali Efendi, bismillah ile eline tüfenk alıp yeniçeri ağasına verdi (...) Bu sûretle gûya talime başlanmıř oldu (İsmail H. Uzunçarşılı).

Fetva vermek:

1. (Сұралған мәселе бойынша) шариғатқа сай келетін жауап беру: Nitekim Mizanü'l-Hakk'ın faydalı bir eser olduđuna dair bir de fetva vermiřtir (Orhan ř. Gökyay).
2. Ауыспалы мағына. Бір істің жасалуын дұрыс көріп, рұқсат беру.

Fetva-penah: шейхуль ислам.

Fetva-penahi: шейхуль исламдық (URL-3).

Түрк жазба ескерткіштерінде «пәтуа» сөзі алғашқы рет «Мантыку-т-тайр» шығармасынан кездеседі: *қази дади fetva virdi kim durun / ođlanı padiřah içün öldürün* (URL-4).

«Жас жігіт» мағынасын беретін арабша «фәта» сөзінен туатын «фәтуаның» сөздіктегі мағынасы «белгілі бір оқиғаның төңірегінде өкім шығаратын, сол мәселені шешетін жауап». Ислам құқығындағы мағынасы – дінбасының қойылған діни сұраққа жазбаша немесе ауызша берген жауабы, берген өкімі» дегенді білдіреді (URL-5).

Қазақ тілінде «фәтуа» сөзі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, «пәтуа» болып өзгерген. Қазіргі кезде аз қолданыла бастаған және жастар тарапынан мағынасы ұмытыла бастаған бұл сөздің қазіргі таңда «жасырын келісім», «келісім (ауызша)» сында мағыналары бар.

Пәтуаға келу: келісімге келу.

Пәтуада тұру: келісімді бұзбау, сөзінде тұру.

Сөзінде пәтуа жоқ: берген уәдесін орындамаған уақытта айтылады (URL-6).

Осылайша, араб тілінен енген «фәтуа» сөзі уақыт өте буындық өзгеріске ұшырап, ілкі мағынасынан біраз алыстап кеткен. Қазіргі таңда сирек қолданылып, ұмытыла бастағандықтан, бұл сөзді көнерген сөздердің қатарына қосуды жөн көрдік.

1.2. ЖЕСІР

Үшбұ сафарда әмір-і ләшкернің икі мыңча ғаскері сахарада Русиядан бір йүз миқдары солдата тәсадүф идүб қырық-иллісіні тәләф, бақисыны әсир алдылар (Halidi, 1910, b. 51). (Осы жорықта әскер басының екі мыңға жуық сарбазы жазық далада Ресейдің жүз шақты жауынгеріне тап келіп, қырық-елуін мерт қылып, қалғанын тұтқынға алды).

1. Соғыста дұшпанның қолына түскен адам, тұтқын (URL-1)

2. Ескіде ақшаға сатып алынатын адам, құл, күң, малай. *Külar yüz isig sözka yalnuq isir. / İsinşa bu yalnuq bolur kul asir* (Адамның күлімдеген жүзі мен майда сөзге кісінің іші жылып, соның құлына айналады. (Nadelyev, 1969, b. 75-76).

3. Ауыспалы мағынада. Қандай да бір ойға немесе адамға ес-түссіз байланып қалған адам: *Onun güzelliğinin esiri oldular* (Оның сұлулығына ғашық (құл) болды) (URL-1)

4. Біреуге немесе бір жағдайға тәуелді болып қалған, соның ықпалынан шыға алмай қалған адам: *Ne efsûnkar imişsin ah ey didar-ı hürriyyet / Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten* (Namık Kemal). *Esirim bugün ancak bununla müfthirim* (Hüseyn Siret).

5. Бір нәрсеге шамадан тыс бағынышты болып қалған адам: “*Duygularının esiri.*” “*Nefsinin esiri.*” (URL-3)

Köñül beg turur bu etöz kul asir [рух – патша, мынау дене – құл]; *göñlümi ve canımı kıldı esir* (URL-4)

Араб тілінде «соғыс тұтқыны» деген мағынада қолданылатын «әсир» сөзі қазақ тіліне енгеннен кейін дыбыстық өзгерістерге ұшырап қана қоймай, семантикасы да өзгеріп кеткен. Қазіргі қазақ тілінде «күйеуі қайтқан әйел» мағынасында қолданылады (URL-5)

1.3. САЙЫПҚЫРАН

Бірадары Нарбота хан иле араларында мүддәт тауилә мұхаләфәтлері ола келүб Нарботаның уәфаты бағдында мазбұр үч оғұл уа Хажы бек бұ дөртәулерінің біріні хан қылмақда ахали-и Ферғана ихтиләф уа хәр тайфа біріні талиб ғақибет жамағия мыңыйа ғалиб олүб Ғалым хан сахиб-и қираны тахта чықардылар (Halidi, 1910, b. 12). (Нарбота хан мен оның ағасының арасында ұзын уақытқа созылған түсініспеушілік пайда болады. Нарботаның өлімінен кейін аталмыш үш ұлы мен Қажы Бек төртеуінің бірін хан етіп сайлау мәселесінде Ферғана халқы бір шешімге келе алмай, жік-жікке бөлінеді. Нәтижесінде Ғалым хан сайыпқыранды таққа отырғызады).

Әмір Темірдің титулы. Ол таққа отырған уақытта оған әмірлердің берген атағы. Бір драхми және 13 каратқа тең өлшем бірлігі, кезінде 5 тиынға пара-пар болған Иранның күміс ақшасының аты (Budagov, 1869, b. 684).

Арабша сахиб «жақындық, жақындау» және қиран сөздерінен құралған тіркес (сахиб-и қиран) парсы тілінің заңдылығы бойынша сахиб-қиранға айналған. Бұл тіркес «Юпитер мен Шолпан жұлдыздарының тоғысқан сәтінде дүниеге келген» деген мағынаға ие. Бұл сипат құтты, киелі, аруағы бар, жеңімпаз, сәтті, жолы болғыш, бақытты билеушілерге қатысты айтылатын болған. Муиззи, Сузени, Хакани-и Ширвани, Ширази, Низами Генжеуи, Мәуләна Жалаладдин Руми және басқа да ақындардың өлеңдерінде бұл сипат жиі кездеседі.

Ұлы Ескендірдің де осындай сәтті кезеңде дүниеге келгені жайлы мағлұматтар баршылық. Дегенмен де, сайыпқыран тіркесі Әмір Темірге ғана қатысты қолданылған. Тимуридтер кезеңінде жазылған тарихи деректерде Әмір Темірге қатысты әрдайым «Хазіреті сайыпқыран» делінген болса, оның ұлы Шахрухқа қатысты кей уақыттарда «хақан-ы сайд», Сұлтан Әбу Саид Мырза Ханға қатысты «сұлтан-ы сайд» деп айтылған. Құсайын Байқара «хақан-ы мансұр», кей уақытта сайыпқыран титулымен аталған. Әмір Темірдің «сайыпқыран» атағына ие болуы, оның Шыңғыс хан заңы мен ислам мәдениетінің тоғысқан кезеңінде баршаға танымал билеушіге айналғанын көрсетеді. Әмір Темір Қытайды қоспағанда, Шыңғыс хан мен оның ұлдары басып алып, билік жүргізген өлкелерді бағындырған жалғыз мұсылман билеуші ретінде өзін

мойындатқан. Темірден кейін сайыпқыран атағына аққойынлы билеушісі Ұзын Хасан ие болған. Бұлардан бөлек, Қашар әулетінде Насруддин шах, Оңтүстік Үндістанда Низамшахилерден II Бурхан шах сынды билеушілердің де атағының арасынан «сайыпқыранды» кездестіруге болады. Бабыр билеушісі Шах Жахан «Әбілмұзаффар Шахабуддин Мұхаммед Сайыпқыран» атағымен таққа отырған және осы сипатты титул ретінде қабылдаған. Шах Жаханның өзін «сайыпқыран сәни» деп атауының негізінде, бабырлықтардың құрушысы Бабырдың Әмір Темір Көрегеннің тегінен келгені үлкен рөл ойнаған. Ақындар мен жыраулар өз шығармаларында билеушілерге қатысты «сайыпқыран» атауын қолданған болса да, бұл сөзді естігенде, ең бірінші ойымызға Әмір Темір келеді. Бұдан басқа, Осман Империясының падишахтарының кейбірі де осы атақты жихангерлік мағынасында қолданғаны белгілі. Деректерде II Мехмет, Йауыз Сұлтан Селім және Қануни Сұлтан Сүлеймендерге қарасты, олардың жаулап алушылық сипаттарын асырып айту мақсатында «сайыпқыран» сөзін өздеріне қосып айтылғаны байқалады. XVI ғасыр тарихшыларының ішінде Мехмед Зайым Йауыз Сұлтан Селімді «сайыпқыран» деп атаған болса, басқа тарихшылардың «сайыпқырандықтың» үш жағдайда берілгенін атап айтады. Біріншісі, он ұрпаққа дейін мираскерлік жолмен падишах болғандар, екіншісі, өз күштерімен әлемді жаулап алған жихангерлер (Ескендір, Рүстем сынды), үшіншісі, соғыстарда әрдайым жеңімпаз болғандар. Гелиболулық Мұстафа Әли болса, сайыпқырандықтың әлемді жаулап алғандарға ғана қатысты айтылатынын, тура мағынасында әлемнің тек қана үш жихангері (Ескендір, Шыңғыс хан және Әмір Темір) болғанын алға тартады. Сайыпқыран атағы кейінгі кезеңдерде, Осман империясындағы падишахтар, тіпті, кей пашаларға қатысты қолданылғаны, яғни, алғашқы мағынасынан алыстап кеткені байқалады (URL-5)

Қазақ тілінде бұл сөздің мағынасы толығымен өзгеріске ұшыраған. Қазіргі таңда өте сирек қолданылып, мағынасы күңгірт тартқан бұл сөздің мағынасы «нағыз батыр», «батыл», «нағыз жігіт».

1.4. ЙЕК

Хат уардигы иле Марал башы бұзылұб он үч ортаның Беш аймақ дидігі жәйлерде күллән хытайларны өлдіріб жүмлә йек дәл оларак Хожамның хыдметінде болдылар (Halidi, 1910, b. 229). (Хат жеткен кезде Маралбасында бүлік туып, он үш аймақтың Бес аймақ деген жеріндегі бүкіл қытайларды өлтіріп, барлығы жиналып, Қожаның қызметіне келді.)

1. Шайтан (Kaşgari, 1997, b. 222), Ібіліс (Nadelyev, 1969, b. 253).

Йек көрмек [шайтандай көру, жек көру].

2. Пері.

3. Ұрғашы шайтан.

4. Ашқарақ. Йек ичкек [шайтан және вампир] (Çağbaşı, 2007, b. 5274).

5. Жамандық (Toraǵlı, 2007, b. 317).

6.

a. Бір, жалғыз (URL-1)

Йек-э йек [жекпе-жек, бірге-бір]. Осы сөзден «йегане» теңдесі жоқ, сирек кездесетін, жалғыз деген сөз туындаған.

Йекжихат [тұрақты, берік].

Йексан [жалғыз, монотонды].

Йерле йексан қылу [жойып жіберу, жермен жексен қылу] (Budagov, 1871, b. 359).

b. Бірлік (URL-2).

Қазіргі қазақ тілінде мынадай мағыналары бар:

Жек көру [жақсы көрмеу; жақтырмау];

Жек көрушілік [Ұнатпаушылық];

Жек көріну [Сүйкімсіздіктің себебі болу];

Иттің етінен жек көру [Қатты жек көру] (URL-6);

«Жек» сөзі қазіргі таңда өзінің мағынасын жоғалтып, тек қана сөз тіркестерінде қолданылады. Жалғыз тұрғанда мағынасы жоқ. Бұл сөздің екі түрлі қолданысы бар. Бірі парсы тілінен еніп, «жалғыз» мағынасында қолданатын болса, екіншісі, «шайтан, ібіліс» мағыналарын білдіретін сөз. Бұл екі форма да қазақ тілінде сақталған, бірақ, мағыналары ұмыт болған. Сөз тіркестерінде қолданылу арқылы ғана мағынаға ие болады. Жоғарыдағы қолданыстарынан бөлек «жекжат» (йек жихат, яғни, бір жақ), «жексен» (жермен жексен ету) сынды түрлері де бар. Соңғы екі «йек» парсы тілінен еніп, «бір, жалғыз» деген мағыналарды береді. Қазақ тілінде «жексен» сөзі тек қана «жермен жексен ету» тұрақты тіркесінде ғана қолданылады.

1.5. ДЖИХАТ

Сәни бір джихатдан Русия бұ жәниблере қол созмақ қасдында иміш (Halidi, 1910) (Бір жағынан Ресей бұл аймақтарға қол ұшын беруді ойластырған екен).

1. Тарап, бағыт.
2. Шаруа, жұмыс, қызмет (Toparlı, 2007, b. 43).
3. Себеп, қатынас, сылтау.

Би джихат [жұмыссыз, қызметсіз.] (Budagov, 1869, b. 447)

4. Аудан, аймақ, жер: Kızcağızın ikinci kapısından ne sûretle çıktığı o cihette biraz şayi olmuştu (Hüseyin R. Gürınar).
5. Тарап: Bu muharebede bana pek celi görünmeyen bir cihet var (Cenap Şahabeddin). Bu darbenin Bizans'a bir cihetten korkunç, bir cihetten hayırlı olduğunu iddia eden Bizans tarihi mütehassısları... (Yahya Kemal). Rus teşkilatını meraka salan cihet budur (Refik H. Karay).
6. Қандай да бір ұйымның, қордың мақсатына жету үшін жасалатын қызметі мен міндеті: Vakıf olan bir camide imamlık, hatiplik, hastahanedeki hekimlik, medresede müderrislik vb. hizmetlere cihet denir (Ekrem H. Ayverdi).
7. Осындай қызмет атқаратын адамдарға төленетін жалақы: ... Evkaftaki vazife sahiplerinin ve sair Anadolu'daki bazı vakıfların cihetleri ve bazı kale neferlerinin rüusları buradan tertip olunurdu (İsmail H. Uzunçarşılı) (URL-3).

«Джихат» сөзі алғашқы рет Ашық Пашаның Ғарибнама атты шығармасынан анықталған болатын.

«Джихат» сөзінің араб тіліндегі мағыналары мынадай:

1. Жүзін бір тарапқа бұру;
2. Тарап, қарау, сырт келбет (URL-4).

Осман Империясында құрылтай мекемелерінде қажетті қызметтерді атқару үшін тиісті қорлармен бөлінген «джихат», біліктіліктері анықталған міндеттерге жауап берген. Ол құрылтай институтының дамуымен көбейіп, діни мекемелер мен қайырымдылық мекемелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ, көптеген адамдардың күнкөріс және қосымша табыс құралы болу тұрғысынан маңызды функцияларды атқарды. Алайда, уақыт өте келе, құрылтайлардың саны көбейіп, ауқымы жағынан қатты өсуі, мұның салдары ретінде джихат түрлері мен мөлшерінің өсуіне алып келді. Бұл жағдай пиғылы жаман адамдардың жағымсыз әрекеттеріне жол ашты. Еңбектенбей, жұмыс істемей, мұндай садақаларды күн көріс қамына айналдырған қабат пайда болды (URL-5).

«Жихат» сөзі түп мағынасын жоғалтып, қолданыстан шығып, қазақ тілінде «жекжат» қосарланған сөзінде ғана сақталған. Парсыша «йек» (жалғыз, бір ғана) және арабша «джихат» сөздерінен құралған бұл сөз әу бастағы мағынасынан алыстап кеткен. Ілкі мағынасы «бір жақ» болған «жекжат» сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы құдаларға қатысты қолданылады.

Қорытынды

Бұл мақалада «пәтуа», «жесір» және «сайыпқыран» сөздеріне диахрондық талдау жасадық, яғни, орта ғасырдағы семантикасын ашып, қазіргі таңға дейін қолданылған мағыналарын көрсетуге тырыстық. Бұл сөздер түрк тіліне орта ғасырда ислам дінімен бірге енген болуы керек. Өзге тілдерден енген сөздерді өз тілдеріне бейімдеп, фонетикалық өзгеріске ұшырататын қазақ халқы аталмыш үш сөзді де осы үрдістен мақұрым қалдырған жоқ. Талдаудан көргеніміздей, араб және парсы тілдерінен енген бұл сөздер дыбыстық

өзгеріске ұшырап қана қоймай, қазақ тіліне енгеннен кейін, осы тілге сіңіп, алғашқы формаларынан толығымен алыстап кеткен. Яғни, бұл үш сөз де тірі ағза сияқты жаңа өмірлерін бастап, бастапқы мағыналарынан алыстап, жаңа мағыналарға ие болған.

Әдебиеттер тізімі

Budagov, L. Z. (1869). *Svarnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Budagov, L. Z. (1871). *Svarnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Çağbayır, Y. (2007). *Türkçe sözlük*. Ötüken.

Gencal, B. (2013). XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi hakkında yazılmış olan birinci elden kaynaklar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(8), 17-30.

Halidi, K. (1910). *Tarih-i hamse-i şarki*. Örnek.

Kaşgari, M. (1997). *Türük tilin sözdigi: (Diواني lugat et-Türk)*. Hant.

Nadelyayev V. M. (1969). *Drevnetyurskiy slovar*. Nauka.

Toparlı R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

URL-1: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://sozluk.gov.tr/> saytınan alıngan.

URL-2: 2024 jılgı 1 mamır küni <http://www.osmanlicaturkce.com/> saytınan alıngan.

URL-3: 2024 jılgı 1 mamır küni <http://www.lugatim.com/> saytınan alıngan.

URL-4: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://www.nisanyansozluk.com/> saytınan alıngan.

URL-5: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://islamansiklopedisi.org.tr/> saytınan alıngan.

URL-6: 2024 jılgı 1 mamır küni <https://sozdik.kz/> saytınan alıngan.

Extended Abstract

Kurbangali Halidi's work, *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* is a very important source for Kazakh historiography and civilization. This book, published in Common Turkish language in the city of Kazan in 1910, can be studied in terms of history, literature, politics and linguistics. The book *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* consists of 791 (798) pages and 10 parts. This book is a work, that deals with examining Turkish history from a new perspective. The author, studying the sources written in Arabic, Persian, Turkish, Mongolian and Chinese languages, narrated the history of the Kazakh, Tatar, Mongolian, Turkic, and Chinese peoples in this work.

This book, published in Kazan in 1910 in Middle Turkish, can be studied in terms of history, literature, politics and linguistics. This book offers a new perspective on Turkish history.

The work we are talking about was translated into Kazakh language in 1992 and 2014. However, these translations included only parts of the book. Despite the research made on the book *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*, the dictionary and line-by-line translation of this book have not been made so far. With this problem in mind, we have considered compiling a short dictionary. In the future, it is possible to translate this thesis into Kazakh language and publish it as a book and present it to the readers. This study can be used in lexicography textbooks and lessons.

Based on this, the L. N. Gumilev Eurasian University "Otırar Kitaphanası" Research Center in Astana decided to translate the book line by line. Thus, the first volume of the *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* book was published in 2015, and a larger copy of the first volume was published in 2016. These books include the manuscript of *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*, its copy published in Kazan, its transcription written in the Cyrillic alphabet, and its line-by-line translation. In 2018, this translation was included in the 10th volume of the "Kazakh koljzbalar" collection. In 2019, II. volume has been published.

In addition, in this work, the author examines the cultural life and ethnography of the Kazakh people, and also writes about the customs, traditions and religious beliefs of the people. In addition to some geographical names, places are also included in the work. As a result, when writing about a subject, the author addresses the issue by comparing all the sources from the oldest periods to his own time. This work by the author is a unique example for researchers of Central Asian Turkish history.

Three years after publishing the manuscript as a book in the Örnek printing house of the city of Kazan in 1910, on March 14, 1913, Kurbangali Halidi, who witnessed perhaps the most turbulent period of Central Asian Turkish history and recorded those days along with his past, passed away in Çuguçak.

Two works by Kurbangali Halidi, which are considered very important sources for Kazakh historiography, have survived to this day. These are the books named *Tarih-i Ceride-i Cedide* (1889) and *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* (1910).

Tarih-i Ceride-i Cedide, written by Kurbangali Halidi during his travels to some cities in East Turkestan between 1886 and 1887, is one of the main sources of the history of East Turkestan. This work is in the Uyghur manuscripts section with the code C 578 in the Asian Museum in Saint Petersburg. The work was printed in Chagatai with Arabic letters in the Kazan University printing house in 1889. In terms of content, the work consists of the author writing down the cities he visited during his trip to a part of the East Turkestan land and their characteristics at that time, as well as the information he compiled and what he saw, by evaluating it in a system.

Tawarikh-i khamsa-i sharqi, published in Chagatai, Kazan, in 1910, can be examined in terms of history, literature, politics and linguistics. In this book, Turkish history is discussed from a new perspective. *Tawarikh-i khamsa-i sharqi* was completed in 1909 and published in the Örnek printing house in Kazan in 1910. Kurbangali Halidi was recognized by society as a historian after publishing his second book, *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*. J. Karmysheva, who was the first to start researching this book, paved the way for later scientists. To this day, several scientists have studied the book and written doctoral dissertations on it.

We have started to study the historical changes of some old words found in the mentioned work. The selected words are words that have become old in the Kazakh language, whose meaning has been forgotten, are out of use, or are rarely used.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from any report or thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.